

آگاهی ایرانیان از اقتصاد کشاورزی آمریکا و الگوبرداری از آن؛ از دوره ناصری تا پایان قاجاریه (با تکیه بر مطبوعات و اسناد منتشر نشده)

نوع مقاله: پژوهشی

فرشته جهانی^۱/علیرضا ملائی توانی^۲

چکیده

از نیمه دوم سده نوزدهم آگاهی ایرانیان از آمریکا و تحولات این کشور در حوزه‌های مختلف گسترش یافت. این آگاهی حاصل اخبار و اطلاعاتی بود که بیشتر در مطبوعات داخل و خارج کشور منتشر می‌شد. یکی از حوزه‌هایی که توجه مطبوعات قاجاریه را به خود معطوف داشت، اقتصاد کشاورزی آمریکا و الگوبرداری از آن با هدف جبران عقب‌ماندگی ایران در این حوزه بود. مقاله حاضر با روش توصیفی و تحلیلی و با تکیه بر مطبوعات و اسناد منتشر نشده درصدد تبیین دلایل توجه مطبوعات قاجاریه به اقتصاد کشاورزی آمریکا و پاسخ به این سؤال است که واکنش دولتمردان ایرانی به تحولات کشاورزی آمریکا چه بود و این تحولات چه تأثیری بر اقتصاد ایران گذاشت؟ یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که پیشرفت سریع کشاورزی آمریکا اساس توجه ترقی‌خواهان ایرانی به این حوزه مهم بود. دولتمردان قاجاریه درصدد الگوبرداری از دگرگونی‌های صورت گرفته در ساختار کشاورزی آمریکا برآمدند و ضمن انعقاد قراردادهایی با این کشور، به اعزام دانشجو به آمریکا برای تحصیل در رشته کشاورزی و فلاحت، استخدام متخصصین و مستشاران، وارد کردن ابزار و ماشین‌آلات کشاورزی و بذر گیاهان مختلف از این کشور پرداختند. واژگان کلیدی: اقتصاد کشاورزی، آمریکا، ایران، مستشاران آمریکا، مطبوعات قاجاریه.

Iranians' awareness of the American agricultural economy and its modeling; From the Nasiri period to the end of the Qajar dynasty (Based on Press and Unpublished Documents)

Fereshteh Jahani³/Alireza Mollaiy Tavany⁴

Abstract

From the second half of the nineteenth century, Iranians' awareness of the United States and its developments in various fields expanded. This awareness was the result of news and information that was mostly published in the press inside and outside the country. One of the fields that attracted the attention of the Qajar press was the American agricultural economy and its emulation with the aim of compensating for Iran's backwardness in this field. The present article uses a descriptive-analytical method, relying on the press and unpublished documents, to explain the reasons for the Qajar press to pay attention to the American agricultural economy and answer the question of What was the reaction of the Iranian government to the American agricultural developments and what impact did these developments have on the Iranian economy? The research findings indicate that the rapid development of American agriculture was the basis of Iranian progressives' attention to this important field. The present study also shows that the Qajar rulers sought to emulate the changes made in the agricultural structure of that country. In this regard, concluding agreements with the United States for the development of Iran's agriculture, sending students to that country to study agriculture and welfare, as well as hiring specialists and advisers, importing agricultural tools and machinery, and various seeds and plants from that country. Actions were taken
Keywords: Agricultural Economics, America, Iran, American Advisors, Qajar Press.

۱. دانشجو دکتری تاریخ دانشگاه پیام نور تهران، تهران، ایران. *تاریخ دریافت ۱۴۰۰/۰۱/۰۶ * تاریخ پذیرش ۱۴۰۰/۰۴/۲۱
۲. استاد گروه تاریخ پژوهشگاه علوم انسانی، تهران، ایران.

3. PhD Candidate of History, Department of History, Payam-e Noor University, Tehran, Iran.
Email: fereshtehjahani65@gmail.com

4. Professor, Department of History, Institute for humanities and cultural studies, Tehran, Iran.
Email: mollaiynet@yahoo.com

مقدمه

به دنبال آشنایی ایرانیان با امریکا در نیمه سده نوزدهم میلادی، یکی از مسائلی که مورد توجه محافل مختلف جامعه ایران، به ویژه اصحاب رسانه و مطبوعات، قرار گرفت، پیشرفت این کشور در زمینه اقتصاد کشاورزی بود. توجه ایرانیان به کشاورزی امریکا از طرفی نتیجه تحولات سریع و حیرت‌انگیز این کشور در این عرصه و از طرف دیگر نتیجه بحران‌ها و معضلاتی بود که اقتصاد و جامعه ایران را تحت فشار گذاشته بود. واقعیت این بود که امریکا و کشورهای غربی، متأثر از تحولاتی چون انقلاب صنعتی، دگرگونی عمیقی را در تمامی عرصه‌ها و از آن جمله کشاورزی و فلاحات تجربه کرده بودند و حتی در نقش کشورهای خودکفا محصولات خوراکی به سایر ملت‌ها صادر می‌کردند. توسعه کشاورزی امریکا تا آنجا بود که مردم این کشور به واسطه زراعت پیشرفته، ثروت و مکنث فراوانی به دست آورده بودند و حتی ادعا می‌شد آبادانی و پیشرفت امریکا نتیجه زراعت مترقی این کشور است. این در حالی بود که کشاورزی ایران در این دوره بر دانش و فنون دوره سنت یا پیشامدرن استوار بود و چون ایران کشوری مبتنی بر نظام کشاورزی و شبه‌فئودالی بود، عمده درآمدهای دولت قاجار نیز از راه مالیات‌هایی که از کشاورزان دریافت می‌کرد، تأمین می‌شد. این مالیات‌ها به دلیل نیاز روزافزون دولت افزایش می‌یافت و در نتیجه فشار بسیاری به کشاورزان وارد می‌آمد. بنابراین، در این زمان، ایران قاجاریه با معضلاتی چون ناکارآمدی کشاورزی بدوی و پیامدهای حاصل از آن، همچون قحطی‌های پنهان و آشکار، دست به گریبان بود.

در شرح بیشتر این قحطی‌ها باید یادآور شد که یکی از مهم‌ترین تحولاتی که در کشاورزی ایران عصر قاجاریه اتفاق افتاد، تبدیل شیوه تولید کشاورزی معیشتی به شیوه تولید تجاری بود. با توجه به اینکه مبنای اصلی اقتصاد ایران بخش کشاورزی بود، کشاورزی ایران از تأمین مایحتاج ضروری مردم به تأمین مواد خام مورد نیاز کشورهای صنعتی تغییر پیدا کرد. بنابراین، تنباکو، توتون و پنبه در حالی به خارج از کشور صادر می‌شد که کمبود غله و دیگر اقلام خوراکی به شدت احساس می‌شد، چنانکه در مقاطعی حتی به قحطی‌های مرگبار انجامید. عقب‌ماندگی جامعه ایران در بهره‌گیری از ابزارها و لوازم پیشرفته و محصولات کشاورزی نیز یکی دیگر از مشکلات اصلی بود. این نابه‌سامانی و رکود، وضعیت دهقانان را که یکی از گسترده‌ترین گروه‌های جمعیتی کشور بودند، تحت شعاع قرار داد. در نتیجه این رویدادها، نویسندگان این دوره به کشاورزی و بهبود آن توجه نشان دادند.

در این میان، آگاهی روزافزون ایرانیان از تحولات امریکا و پخش اخبارهایی همچون مهاجرت مردم ملل مختلف به این کشور، به ویژه به خاطر زمین زیاد و امکانات و تسهیلات کشاورزی و اهمیتی که

حکومت امریکا به کشاورزی و کشاورزان می‌داد، همه و همه باعث شدند آن کشور به کانون اصلی توجه ایرانیان تبدیل شود. در چارچوب پیشرفت‌های امریکا در عرصه کشاورزی و اختراعات زیادی که در صنعت ماشین‌آلات و سموم کشاورزی صورت گرفت، امریکا بیش از پیش به الگوی کشاورزی و فلاح در سراسر جهان تبدیل شد.

عدم پیشینه استعماری امریکا نیز از دیگر دلایل ارجحیت یافتن این کشور بر دیگر کشورهای مرفعی آن زمان بود. این در حالی بود که در این زمان دهقانان مهم‌ترین طبقه تولیدکننده ثروت در کشور محسوب می‌شدند و اقتصاد ایران تا حدود زیادی به کشاورزی وابسته بود. در چنین شرایطی بود که آگاهان و ترقی‌خواهان ایرانی که لااقل از دوره امیرکبیر مجذوب امریکا شده بودند، با تأکید بر نقش برتر این کشور در عرصه اقتصاد کشاورزی، برای بهبود وضعیت کشاورزی ایران راهکارهایی را مطرح کردند که از جمله آن استفاده از تجربیات علمی و عملی امریکا بود. بنابراین، مقاله حاضر در درجه نخست درصدد پاسخ به این سؤال است که دولتمردان ایرانی چه واکنشی به تحولات کشاورزی در امریکا نشان دادند و این تحولات چه نتایج و دستاوردهایی برای اقتصاد ایران به دنبال داشت؟

در تدوین پژوهش حاضر شمار قابل توجهی از مطبوعات عصر قاجاریه بررسی شدند که از آن میان نشریاتی چون وقایع اتفاقیه (۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۷۰، ۱۲۷۴ق)، اختر (۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸ق)، تربیت (۱۳۱۶، ۱۳۱۹ق)، ثریا (۱۳۱۸ق)، مجلس (۱۳۲۶، ۱۳۲۹ق)، حبل‌المتین (۱۳۲۰، ۱۳۲۹ق)، چهره‌نما (۱۳۳۲ق)، مجله بهار (۱۳۲۹ق)، مرد آزاد (۱۳۴۱ق) و نامه فرنگستان (۱۳۰۳ش) کمابیش به مسئله کشاورزی امریکا و تحولات آن توجه نشان داده‌اند. شایان ذکر است که از میان این نشریات، وقایع اتفاقیه دارای اطلاعات مبسوط‌تری است. اسناد منتشرنشده آرشیوهای وزارت خارجه و آرشیو ملی نیز بخش مهم دیگری از منابع پژوهش حاضر هستند که تا حدودی تلاش‌های نمایندگان سیاسی ایران در امریکا را برای بهره‌مندی از دستاوردهای این کشور در عرصه ترقیات کشاورزی بازتاب می‌دهند.

درخصوص پیشینه تحقیق باید یادآور شد مقالاتی در مورد کشاورزی عصر قاجاریه و مشکلات و موانع رشد آن در این دوره نوشته شده‌اند؛ از جمله «موانع توسعه اقتصاد زراعی در ایران دوره ناصری» نوشته شاهدهی عبدالآباد، «کشاورزی تجاری در دوره قاجاریه» نوشته قباد منصوربخت، و «پیشنهادات اصلاحی نویسندگان دوره قاجار درخصوص کشاورزی و دهقانان از دوره ناصری تا مجلس دوم مشروطه» از فاطمه قلاوند. با این حال، تاکنون درباره تأثیر امریکا بر اقتصاد کشاورزی ایران عصر قاجاریه هیچ پژوهشی صورت نگرفته و اهمیت مقاله حاضر در این است که برای نخستین بار با تکیه بر اسناد منتشرنشده و نشریات عصر قاجاریه به بررسی و واکاوی این مسئله می‌پردازد.

تأملی در وضعیت زراعت ایران

ایران در دوره قاجاریه از نظر منابع عایداتی به دو قسمت کشاورزی و تجارت تقسیم می‌شد. اما در حقیقت عایدات مهم تقریباً منحصر به همان محصولات کشاورزی بود، زیرا در ایران استخراج معادن صورت نگرفته بود، کارخانه و مصنوعات مهم تجارتي وجود نداشت و منافعی هم از این راه نصیب کشور نمی‌شد. بنابراین، اهمیت زراعت در این دوره دوچندان بود. بنا به نوشته روزنامه مجلس، «اگر زراعت نباشد یک پای تجارت لنگ است. امروز واردات مملکت ما منحصر به شعبه زراعت است، زیرا که سایر طبقات و اصناف مردم از بزرگ تا کوچک ابداً کاری که جلب منفعتی از خارج به داخل مملکت کند انجام نمی‌دهند.»^۱

اما کشاورزی ایران در دوره قاجار در مجموع ساختارهای سنتی خود را حفظ کرد و تداوم بخشید. در نتیجه ثبات سیاسی و به دنبال فروش زمین‌های خالصه، نظام ارباب‌رعیتی و زمینداری بزرگ مالکی ثبات و قوام بیشتری گرفت. با این حال، بر اثر محرک‌های بیرونی نظام اقتصاد جهانی، از نیمه دوم سده نوزدهم به تدریج پاره‌های تغییرات در زمینه‌های شیوه تولید اجاره‌ای، الگوی مالکیت زمین، شکل‌گیری مناسبات کار دستمزدی و گذار از اقتصاد کشاورزی کاملاً معیشتی به سوی کشاورزی معطوف به بازار و صادرات پدید آمد. تولید برخی محصولات کشاورزی نقدی، مانند ابریشم و تنباکو، برای صادرات اهمیت یافت. شماری از شرکت‌های خارجی در زمینه تولید و صادرات محصولات کشاورزی در ایران شروع به فعالیت کردند که در نتیجه آن بخش‌هایی از کشور که ارتباط بیشتری با جهان خارج داشتند با برخی از ابزار نوین کشاورزی آشنا شدند. با این حال، این تغییرات در مقایسه با تغییرات شتابان رشد صنعتی و کشاورزی در جهان ناچیز بود.^۲ واکنش ایرانیان به پیشرفت‌های این کشورها در امور زراعی و کشاورزی تا حد زیادی به صورت انتقاد از وضعیت زراعی ایران قاجاریه بازتاب پیدا کرده است. چنانکه بیشتر اسناد بلافاصله بعد از ذکر اهمیت زراعت برای ایران، به لزوم استفاده از دانش کشورهای پیشرفته تأکید می‌کنند. برای نمونه حبل‌المتین به ترقیات ملل اروپا و امریکا در امر فلاح و زراعت اشاره می‌کند، اما معتقد است که «ملت بدبخت ایران هنوز هم با همان اصول قدیمی هزار سال قبل زراعت می‌نمایند. نه از علوم جدید زراعی آگاه‌اند و نه از آلات و ادوات جدید زراعتی استفاده می‌نمایند و همه اینها به خاطر نبود علم در ایران است.»^۳ ناظران خارجی هم سطح ابتدایی و عقب‌ماندگی ایرانیان در عرصه زراعت را مورد توجه قرار داده‌اند. برای نمونه جان ویشارد می‌نویسد:

۱. مجلس، ش ۱۱، ج ۴، ۱۳۲۹ق، ص ۴.

۲. ویلم فلور، کشاورزی ایران در دوره قاجار، ترجمه شهرام غلامی (تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۹۹)، ص ۳-۷.

۳. حبل‌المتین، س ۱۹، ش ۵، ۱۳۲۹ق، ص ۱۵.

در روستاهای حومه تهران از مزرعه‌ای عبور کردیم که مردی در حال شخم زدن بود. سه پسر به او کمک می‌کردند و خیش را شش گاو قوی‌بنیه می‌کشیدند. در امریکا یک پسر بچه ۱۵ ساله در نصف روز، بیش از تمامی این نیروهایی که در تمام روز فعال‌اند، می‌تواند کار ارائه دهد، چون اینها از وسایل ابتدایی استفاده می‌کنند.^۱

این وضعیت تا اواخر دوره قاجاریه پابرجا بود. روزنامه مرد آزاد در این باره می‌نویسد: «طرز فلاح و زراعت ایران با دوره خاقان مغفور هیچ تفاوتی نکرده است... تا زمانی که این اساس پوسیده و کهن به هم نخورد، تا وقتی که مبنای فلاح بر اساس تجربیات علمی گذاشته نشود، ابداً نباید منتظر نتیجه و ترقی محسوسی در این قسمت بود.»^۲ انتقادات این‌چنینی سبب شد تا از دوره ناصری به بعد ایده بهره‌گیری ایران از دستاوردهای زراعی کشورهای پیشرفته به‌ویژه امریکا نمایان شود. روزنامه لس‌آنجلس هرالد در ۲۱ رجب ۱۳۲۳ ق در تیتری با عنوان «دیدار ژنرال ایرانی (مرتضی‌خان ممتازالملک) از امریکا» به شرح مصاحبه خود با وی پرداخت و به نقل از او نوشت:

... ایران از آنچه به طور معمول تصور می‌شود، بزرگ‌تر است. کشور ما با جمعیت ۱۴ میلیون نفر دارای مناطق وسیع کشاورزی است، ولی روش کاربری ما کم‌وبیش ابتدایی بوده و به همین علت مشتاق دیدن روش‌های نوین کشاورزی هستیم که در امریکا مورد استفاده قرار می‌گیرد.^۳

بنابراین، از دوره ناصری به بعد ایرانیان برای شکوفایی اقتصادی کشاورزی خود به فکر آشنایی با روش‌های نوین و بهره‌گیری از دانش کشورهای پیشرفته افتادند. به باور متخصصین این دوره، امریکا پیشرفته‌ترین امکانات را در این زمینه به کار برده است. آنها ضمن تأکید بر جایگاه کشاورزی امریکا، این کشور را در عرصه کشاورزی سرمایه‌ساز کشورهای دانستند.

نخستین آگاهی‌ها از وضعیت کشاورزی امریکا

مطبوعات و دیگر منابع مکتوب دوره قاجاریه پیشرفت‌های کشاورزی امریکا و دلایل آن را به شکل گسترده‌ای تشریح کرده‌اند. روزنامه مجلس در ذکر عوامل مؤثر بر رونق کشاورزی امریکا به زمین فراوان، خاک حاصلخیز، زارعین پرکار، ماشین‌آلات تازه نوین، آب و هوای مساعد، و بالاخره به سیاست حمایتی دولت از کشاورزان اشاره می‌کند که به شهروندانش زمین رایگان واگذار می‌کند مشروط بر اینکه در مدت زمان معین آن را آباد سازند. این روزنامه در پایان ابراز امیدواری می‌کند که این رویکرد

۱. جان ویشارد، بیست سال در ایران، ترجمه علی پیرنیا (تهران: نوین، ۱۳۶۳)، ص ۱۱۸.

۲. مرد آزاد، ش ۸۲، ۱۳۴۱ ق، ص ۱۱.

۳. علیرضا ساعتچیان (گردآوری و ترجمه)، ایرانیان از نگاه امریکاییان (ایران عهد قاجار در روزنامه‌های امریکا)، (تهران: پارسه، ۱۳۹۷)، ص ۹۶-۹۷.

در ایران هم در پیش گرفته شود تا خلقی از فقر و محنت رهایی یابند.^۱ منابع دیگر هم امریکا را از حیث زراعت غنی‌ترین کشور جهان می‌خوانند و از دلایل عمده رونق و شکوفایی آن را فراوانی زمین و آب و هوای مناسب می‌شمردند که سبب می‌شود انواع میوه‌ها و حبوبات در این کشور به عمل آیند؛ برای نمونه سیب آن در دنیا بی‌نظیر است.^۲ گندم هندی، کوکوا، مانیوک و تنباکو از جمله محصولات مهم این کشور است.^۳ وانیل و کاکائو که میوه‌اش شبیه به بادام است و فرنگیان از آن شکلات می‌سازند نیز از محصولات خاص امریکا هستند. ادعا می‌شد سیب‌زمینی ابتدا در کوهسارهای میانی امریکا به عمل آمده است.^۴ در بحث از محصولات مهم امریکا به پنبه نیز اشاره شده است. پنبه این کشور تا آنجا اهمیت داشت که اغلب کارخانجات نساجی دنیا به پنبه آن وابسته بودند، به گونه‌ای که ۷۰ درصد از پنبه جهان متعلق به امریکا بود. در ۱۳۲۶ق، یعنی دو سال بعد از انقلاب مشروطه، ادعا می‌شد امریکا سالانه ۲۵۰۰ کرور تومان از صادرات پنبه درآمد کسب می‌کند.^۵ از دیگر محصولات معروف بانانیه و ایگنام، کاکتور، چوب‌های صباغی، درخت کین کینا، اپیکا کوانا و جلب و سایر گیاه‌های طبی بود.^۶ درخت بانانیه، یا همان موز، را معین‌السلطنه در یکی از پارک‌های امریکا برای نخستین بار دیده و با حیرت از آن یاد کرده بود.^۷ منابع مکتوب این دوره فراوانی و کیفیت محصولات کشاورزی امریکا را به‌خوبی توصیف و حتی پیشرفت حیرت‌انگیز این کشور را در زمینه کشاورزی با دیگر کشورهای برتر دنیا مقایسه می‌کنند. برای نمونه رضاقلی میرزای نویسد:

اغلب کشورها، از جمله انگلستان، بیشتر مایحتاج خود از قبیل پشم، پنبه، شکر، برنج، ادویه، قهوه، گندم، جو و سایر حبوبات و پاره‌های میوه و نباتات را از امریکا تأمین می‌کرد، حال آنکه خود امریکایی‌ها هم قبلاً همین متاع و ضروریات را از هندوستان می‌آوردند، اما از نیمه دوم قرن نوزدهم حتی مثقالی از این اقلام از هندوستان وارد نشد.^۸

با این توصیفات، طبیعتاً این سؤال پیش می‌آید که عوامل مؤثر بر شکوفایی زراعت و کشاورزی امریکا کدام‌ها بودند که حتی اروپای متمدن در تأمین مایحتاج خوراکی به آن کشور وابسته شده بود؟

۱. مجلس، ش ۸۱، ج ۲، ۱۳۲۶ق، ص ۲.

۲. کرنیلیوس فندیک، کشف القناع عن احوال الاقالیم و البقاع فی الترجمة مراد الوضیه فی النکره الارضیه، ترجمه فخرالدین بن ابی‌القاسم الگلپایگانی (بمبئی): بی‌نا، چاپ سنگی، ۱۲۳۱ق، ص ۲۰۸-۲۰۹.

۳. میرزا آقاخان مهندس میرپنجه محاسب‌الدوله، اصول علم جغرافیا (تهران: بی‌نا، ۱۳۱۸ق)، ص ۱۲۸-۱۲۹.

۴. ابن‌المرحوم الفاضل‌التحریر علی‌محمد عبدالغفار، اصول علم جغرافیای طبیعی و سیاسی (طهران: بی‌نا، ۱۲۹۸ق)، ص ۱۳۳-۱۳۵.

۵. همان، ص ۱.

۶. همان، ص ۲۵۵.

۷. حاج میرزا محمدعلی معین‌السلطنه، سفرنامه شیکاگو، به کوشش همایون شهیدی (تهران: علمی، ۱۳۶۳)، ص ۱۳.

۸. رضاقلی میرزا نایب‌الایاله، سفرنامه رضاقلی میرزا، به کوشش اصغر فرمانفرمای بی‌نا (تهران: اساطیر، ۱۳۴۳)، ص ۵۱۹.

عوامل مؤثر بر شکوفایی اقتصاد کشاورزی امریکا از نگاه مطبوعات دوره قاجار

چنانکه اشاره شد، از جمله دلایل برتری بازده کشاورزی امریکا کیفیت، حاصلخیزی و استعداد خاک و زمین‌های این کشور بود. امریکا با دارا بودن سطح زیر کشت بی‌نظیر، نسبت به دیگر کشورها، جایگاهی ممتاز در زراعت و کشاورزی جهانی داشت. بنابراین، باید کمیت و وسعت این زمین‌ها را همچون امتیازی برای آن کشور در نظر گرفت. اهمیت این امر را از این واقعیت می‌توان دریافت که مساحت زمین‌های کشاورزی این کشور تقریباً دو برابر مساحت تمام اراضی هندوستان بود و از حیث اعتدال هوا و حاصلخیزی بر هندوستان برتری داشت.^۱ بدین ترتیب، طبیعی بود که غله برداشتی از این زمین‌ها، علاوه بر سیر کردن مردم امریکا، به دیگر ممالک هم صادر شود.^۲

روزنامه وقایع اتفاقیه یکی دیگر از دلایل پیشرفت کشاورزی امریکا را اهمیت و توجه دولت این کشور به زراعت می‌داند. در نتیجه این توجه، تولیدات کشاورزی به اندازه‌ای بود که نگهداری از آنها مشکل بود. مثلاً در نیمه قرن نوزدهم انبارهای شهرهای امریکا چنان از هر نوع غله و آرد و سایر مأكولات پر بود که جایی برای انبار کردن غله وجود نداشت و بسیاری از غلات بیرون از انبارها مانده بود و کشتی کافی برای حمل و انتقال این آذوقه به فرنگستان وجود نداشت.^۳ در واقع هر وقت در فرنگستان غله کم می‌آمد از امریکا وارد می‌شد.^۴ برای درک میزان توجه حکومت امریکا به کشاورزی و کشاورزان همین بس که گفته می‌شد دولت امریکا از ابتدای سال ۱۹۰۱م تا پایان سال ۱۹۱۰م مبلغ ۱۸ میلیون لیره برای ترقی امور زراعتی هزینه کرده است، حال آنکه عایدات محصولاتی که در این فاصله زمانی به دست آمده ۱۶ میلیون لیره، یعنی ۲ میلیون کمتر از هزینه‌های صورت گرفته است.^۵ از این نکته پیداست که حکومت امریکا تا چه میزان برای رشد زراعت برنامه‌ریزی‌های درازمدت کرده بود.

وقایع اتفاقیه مهاجرت نیروی کار به امریکا را از دیگر عوامل مؤثر بر پیشرفت کشاورزی در این کشور می‌داند: «هر ساله مردم زیادی از فرنگستان به آنجا مهاجرت می‌کردند و بیشترشان به زراعت مشغول می‌شدند.»^۶ روزنامه مجلس حتی ادعا می‌کند روزی نیست که چند تن از اهالی سوریه و شامات برای کشاورزی و زراعت وارد امریکا نشوند و به حدی اعراب آسیای صغیر در آن نقاط زیاد شده‌اند که چندین

۱. تربیت، ش ۱۳۳، ج ۱، ۱۳۱۶، ص ۵۳۱-۵۳۲.

۲. همان، ش ۲۴۳، ج ۲، ۱۳۱۹، ص ۹۷۶.

۳. وقایع اتفاقیه، ش ۲۶۴، ج ۲، ۱۳۲۰، ص ۱۱۲۸.

۴. همان، ش ۴۱، ج ۱، ۱۳۶۸، ص ۲۱۶.

۵. بهار، س اول، ش ۱۲، ۱۳۳۹، ص ۷۶۶.

۶. وقایع اتفاقیه، ش ۲۰۱، ج ۲، ۱۳۲۰، ص ۱۰۰۲.

روزنامه یومیه به زبان عربی طبع و نشر می‌شوند. مجلس نتیجه می‌گیرد که اگر در ایران نیز ایالات سیستان و بلوچستان، قانات و فارس تعمیر و آباد شوند، کشاورزی ایران همچون امریکا متحول خواهد شد.^۱

مبارزه با حشرات مودی و آفات محصولات زراعی نیز یکی دیگر از عوامل فزونی رشد و شکوفایی کشاورزی امریکا ذکر شده است. بنا بر اسناد وزارت خارجه، در امریکا «مبارزه با حشرات مودی... از طریق استفاده از کود و سموم شیمیایی» بود که یقیناً برای ایرانیان عصر قاجار از اهمیت فزاینده‌ای برخوردار بوده است.^۲ راهکار بعدی برای مبارزه با حشرات و آفت‌ها، آن گونه که حسین علایی اشاره کرده، بهره گرفتن از پرندگان و حیواناتی بود که از این حشرات مضر تغذیه می‌کردند.^۳ علیقلی خان در خصوص دلایل پیشرفت‌های علمی امریکا در زمینه کشاورزی یادآور می‌شود که شخصاً در کالیفرنیا در کنار دریای محیط پاسیفیک دیده است که یک خانواده دوازده نفری در قطعه زمینی به وسعت پنج جریب امریکایی به قدری حاصل‌های مختلف برمی‌دارند که در عرض سال نه‌تنها سبزیجات، شیر، تخم‌مرغ و علوفه مورد نیاز خود را از همان پنج جریب زمین تأمین می‌کنند، بلکه میزان زیادی را هم می‌فروشند که با پول آن می‌توانند فرزندانشان را به مدرسه عالی بفرستند.^۴

تلاش دولت امریکا برای آموزش زارعین نیز از موارد بسیار مهم توسعه کشاورزی این کشور به شمار می‌رود. در این کشور وزارت تجارت و زراعت و شعبه‌های زراعتی محلی که از طرف دولت در هر شهر و بلوکی تأسیس شده بودند، اخبار آخرین یافته‌های علمی مربوط به کشاورزی و زراعت را به شیوه خطابیه و اعلان یا از راه جراید به اطلاع زارعان می‌رساندند.^۵ حسین علایی رساله‌ای به وزارت فلاحت ارسال کرده و در توضیح آن نوشته بود:

ناظر امور دهات تحت توجه وزارت فلاحت امریکا رساله‌ای راجع به امتحانات سال ۱۹۱۹ و ۱۹۲۰م در مزرعه سن آنتونی منتشر نموده که مندرجات آن از این قرار است: ۱- قلمرو و کار و آزمایشات ۲- وضع زراعتی ناحیه ۳- کشت و کاری و درو ۴- برگرداندن زمین و مرزبندی ۵- امتحانات درخصوص پنبه ۶- امتحانات در باب نخود و سایر غله‌جات ۷- شرح رسایلی که راجع به موضوع نوشته شده است.^۶

۱. مجلس، ش ۸۱، ج ۲، ۱۳۲۶ق، ص ۲-۳.

۲. مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه ایران، سال ۱۳۲۹، کارتن ۲۰، پوشه ۱، سند ۲۷۷.

۳. اختر، ش ۳۴، ج ۶، ۱۳۰۷ق، ص ۴۸۸۶.

۴. مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه ایران، سال ۱۳۲۹، کارتن ۲۰، پوشه ۱، سند ۲۷۷.

۵. همان، سند ۲۷۵.

۶. همان، سال ۱۳۰۱ش، کارتن ۲۳، پوشه ۱، سند ۷۵.

از این گزارش علایی می‌توان احتمال داد نه‌تنها زارعین آموزش داده می‌شدند، بلکه از آنان امتحان گرفته می‌شد و مقامی با عنوان «ناظر امور دهات» مسئولیت این امر را به عهده داشت. بنابراین، مسئله آموزش زارعین امری نمادین نبوده و با جدیت دنبال می‌شده است.

مطبوعات قاجاریه عامل بعدی شکوفایی زراعت امریکا را بهره‌گیری از وسایل و ماشین‌های «جدیدالاختراع» کشاورزی می‌دانند. روزنامه‌تیریا در بحث از اهمیت این ماشین‌ها و مقایسه آن با ایران معتقد است ممالک متمدن در نتیجه اختراع آلات و ادوات جدید زراعی زمین‌های سنگلاخ را چنان بارور ساختند که کشتزارهای مشهور و ممتاز عالم از یادها رفتند و این در حالی است که در ایران به واسطه عدم علم و دانش زراعت نه‌تنها زمین بایری آباد نشد بلکه اراضی حاصلخیز کشور هم بایر و لم‌یزرع شدند.^۱ همچنین به گفته حبل‌المتین اگر زارعین آسیایی زراعت را به روش امریکایی‌ها انجام دهند آینده‌ای بهتر خواهند داشت. نویسنده این نشریه بر این باور است که چنانچه زارعین ایرانی فن زراعت را بیاموزند ده درصد آنان برای فعالیت در بخش کشاورزی کفایت خواهند کرد و سایرین می‌توانند به کارهای دیگر یا به توسعه اداره زراعت بپردازند.^۲ علیقلی خان نبیل‌الدوله نیز در یکی از گزارش‌های خود به وزارت خارجه از تأثیر زراعت بر ثروتمند شدن امریکایی‌ها سخن می‌گوید. به روایت وی، امروزه در امریکا زراعت‌کار از مال دنیا بی‌نیاز است و همچون یک امیر پول خرج می‌کند و صاحب اتومبیلی است که چند هزار دلار قیمت دارد. از نظر وی تمام اینها به خاطر آزادی و به کار بردن شیوه‌ها و ابزارهای علمی است.^۳ مطبوعات قاجاریه و گزارش‌های نمایندگان سیاسی ایران در واشنگتن بر لزوم بهره‌گیری از پیشرفت‌های زراعی امریکا تأکید کرده‌اند. البته نمایندگان سیاسی امریکا در ایران هم از روی آوردن ایرانیان به ادوات و ماشین‌های امریکایی استقبال می‌کردند. چنانکه جان تایلر، نایب سرکنسول امریکا در تهران، تلاش می‌کرد باب صدور مصنوعات امریکایی، به خصوص ماشین‌آلات کشاورزی، به ایران گشوده شود.^۴

دستاوردها و تأثیرپذیری ایرانیان از پیشرفت‌های زراعی امریکا

افزایش آگاهی ایرانیان از پیشرفت‌های اقتصاد کشاورزی امریکا، علاوه بر اینکه باعث انتقاد محافل مختلف فکری از وضعیت کشاورزی ایرانیان شد، زمینه‌های گسترش روابط و بهره‌مندی از دانش و فناوری پیشرفته امریکا را فراهم کرد. گروهی به این باور رسیده بودند که تا ایران در مسیر کشورهای پیشرفته و به‌ویژه امریکا گام برندارد و عوامل تولید خود را با دانش روز هماهنگ نکند، امکان بهره‌وری

۱. تیریا، س ۲، ش ۳۷، ۱۳۱۸ق، ص ۱۱.

۲. حبل‌المتین، س ۹، ش ۳۶، ۱۳۲۰ق، ص ۴.

۳. مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه ایران، سال ۱۳۲۹ق، کارتن ۲۰، پوشه ۱، سند ۲۷۳.

۴. ابراهیم و، ویلیامز جکسن، سفرنامه جکسن (ایران در گذشته و حال)، ترجمه منوچهر امیری، فریدون بدره‌ای (تهران: خوارزمی، ۱۳۵۷)، ص ۶۴-۶۵.

مناسب از کشاورزی را نخواهد داشت.^۱ بنابراین، با الگوگیری از اقتصاد کشاورزی امریکا تلاش کردند تغییرات جدی در کشاورزی ایران ایجاد کنند. بهره‌مندی از دانش و پیشرفت‌های زراعی امریکا از چند طریق محقق می‌شد:

ورود بذر و نهال امریکایی به ایران

یکی از ساده‌ترین راه‌های بهره‌مندی از دانش امریکا استفاده از بذر و تخم محصولات امریکایی بود. به احتمال زیاد نخستین تجربه عملی این کار در سال ۱۲۶۶ق در دوره امیرکبیر بود.^۲ در این سال استاکینگ، کشیش امریکایی، در ارومیه تخم پنبه را در زمینی به مساحت سه طناب زمین کاشت و نمونه‌ای از غوزه شکفته آن را نزد دولت فرستاد و توصیه کرد از کاشت و ترویج آن حمایت کند. امیرکبیر به ترویج زراعت پنبه امریکایی دست زد و تخم آن را توسط عیسی‌خان بیگلریگی در اطراف تهران میان زارعان پخش کرد.^۳ دو سال بعد روزنامه وقایع/تفاهیه در یکی از شماره‌های خود از مردم خواست هر که از این نوع پنبه کاشته است، درخصوص رشد آن به روزنامه‌ها گزارش دهد تا روشن شود کدام زمین و کدام ناحیه برای کاشت و به عمل آوردن این محصول مستعدتر است که از سال آینده مردم آن ناحیه اقدام به کاشت آن کنند.^۴

بدین ترتیب، نخستین تجربه ایرانیان از کاشت بذر محصولات زراعی امریکا کاملاً رضایت‌بخش بود. این تجربه به احتمال زیاد نتیجه ابتکار عمل خود کشیش استاکینگ بود. اما واکنش روزنامه وقایع/تفاهیه به کاشت پنبه امریکا و درخواستش از مردم برای ارائه گزارش در این زمینه نشان می‌دهد که مطبوعات این دوره هم بر اهمیت این محصول و لزوم کاشت آن در ایران پافشاری کرده بودند. چنانکه از این تاریخ به بعد نیز مرتباً بر لزوم کاشت پنبه و دیگر محصولات امریکایی تأکید داشتند. مقامات دولتی هم به همین ترتیب در سال‌های بعد درخواست‌هایی برای استفاده از تجربه امریکایی‌ها در زمینه کشاورزی داشتند. برای نمونه نصرالله مشیرالدوله در نامه‌ای به مقامات امریکایی از آنها خواسته بود از انواع گردهای موجود در امریکا و همچنین از اقسام گل‌ها و درخت‌ها نمونه‌هایی به ایران ارسال کنند.^۵ طبق سندی دیگر روشن می‌شود رئیس‌جمهور امریکا بذرهای گل و گیاهان مختلف را برای شاه ایران فرستاده بود. نصرالله مشیرالدوله طی نامه‌ای به سفارت امریکا مراتب قدردانی شاه را از این بابت

۱. مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه ایران، سال ۱۳۲۹، کارتن ۲۰، پوشه ۱، سند ۲۷۵.

۲. وقایع/تفاهیه، ش ۳۹۰، ج ۴، ۱۲۷۴ق، ص ۲۶۲۸.

۳. همان، ش ۲۶، ج ۱، ۱۲۶۷ق، ص ۱۸۶؛ فریدون آدمیت، امیرکبیر و ایران (تهران: خوارزمی، ۱۳۸۴)، ص ۳۹۴.

۴. وقایع/تفاهیه، ش ۱۹، ج ۱، ۱۲۶۸، ص ۴۶۵.

۵. مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه ایران، سال ۱۳۱۹ق، کارتن ۱۹، پوشه ۲، سند ۴.

به اطلاع رئیس‌جمهور امریکا می‌رساند.^۱ اسحق مفخم‌الدوله نیز در سال ۱۳۲۱ق نهال بادام‌زمینی و گردوی «بی‌پره» را به ایران ارسال داشت.^۲ مرتضی ممتازالملک، وزیر مختار بعدی ایران در امریکا، نیز از ارسال بسته‌های بذر از طرف رئیس‌جمهور امریکا به شاه ایران خبر می‌دهد و در گزارشی از عزم مجدد رئیس‌جمهور امریکا برای ارسال نمونه نشای بوته بعضی از نباتات برای شاه ایران می‌گوید.^۳ طبق سندی در همین سال (۱۳۲۱ق) شاه ایران طی نامه‌ای از رئیس‌جمهور امریکا بابت وصول بسته‌های تخم تشکر و قدردانی می‌کند.^۴

این روند تا اواخر دوران قاجار تداوم یافت. در سال ۱۳۳۹ق وزارت فلاحت و تجارت و فواید عامه از امریکا قلمه و نهال چند نوع درخت و بذر چند نوع گل و بقولات و غله تقاضا می‌کند. علاوه بر این نهال‌ها، اطلاعاتی هم در مورد برخی از میوه‌ها مانند لوگانزی به ایران فرستاده می‌شود. لوگانزی میوه‌ای بود منحصر به امریکا و حاصل پیوند تمشک و توت‌فرنگی که لوگان، قاضی کالیفرنیا، آن را ابداع کرده بود و انتظار می‌رفت زراعت و کشت آن در ایران نتیجه‌بخش باشد.^۵ همچنین در این دوره چند رساله در مورد زراعت و چگونگی پرورش نهال و قلمه‌ها به ایران فرستاده شد.^۶

ورود مستشاران فلاحتی امریکا به ایران

یکی دیگر از راهکارهای پیشنهادی برای رشد کشاورزی ایران بهره‌مندی از مستشاران امریکایی بود. مهدی قلی‌خان هدایت در کتاب خود در خصوص یاری گرفتن از مهندسان امریکایی برای اصلاح و توسعه امور زراعی نقل می‌کند که اسپنسر رایت امریکایی که ظاهراً مهندس فلاحت بوده است، آمادگی خود را برای خدمت به ترقی زراعت ایران اعلام کرده بود. رایت ادعا می‌کرد سرمایه و نیروی کار امریکایی برای ترقی ایران مناسب‌تر از هر جای دیگری است، چرا که دولت امریکا به هیچ وجه درصدد مداخله در امور ایران نیست. همچنین، از نظر او، به همان میزان که توجه به معادن ایران لازم است توجه به امر فلاحت هم ضرورت دارد. او اطمینان خاطر داده بود که دولت ایران می‌تواند پنبه‌کاری را ترقی دهد و در زمان کمی از پارچه پنبه‌ای خارج بی‌نیاز شود.^۷ بنابراین، یاری گرفتن از متخصصان امریکایی ایده جدیدی نبود و حتی خود امریکایی‌ها نیز آماده همکاری بودند.

۱. همان، سال ۱۳۲۱ق، کارتن ۲۱، پوشه ۵، سند ۴۴.

۲. همان، سال ۱۳۲۰ق، کارتن ۱۰، پوشه ۳، سند ۸۰.

۳. همان، سال ۱۳۲۱ق، کارتن ۲۱، پوشه ۵، سند ۴۹، ۲۲.

۴. همان، پوشه ۵، سند ۲۴، ۲۲.

۵. همان، سال ۱۳۳۹ق، کارتن ۱۰، پوشه ۹، سند ۱، ۲.

۶. همان، پوشه ۱، سند ۱۱.

۷. حاج مهدی قلی هدایت (مخبرالسلطنه)، *خاطرات و خطرات* (تهران: زوار، ۱۳۸۵)، ص ۷۵-۷۶.

در چنین موقعیتی بود که علیقلی خان به دولت ایران پیشنهاد کرد برای تجارت و زراعت یک یا دو مستشار از امریکا استخدام کند. تأکید علیقلی خان بر امریکا، بنا به گفته خود او، به دو دلیل بود. نخست اینکه امریکا در حوزه فلاحت بیش از دیگر کشورها ترقی کرده و تجارب ارزشمندی به دست آورده و چنان توانمند شده که قادر است آذوقه جمعیت ۹۲ میلیون نفری خود را تأمین و حتی محصولات خود را به خارج از کشور نیز صادر کند. دلیل دوم این بود که مستشار امریکایی نسبت به دیگر کشورها حقوقی کمتر می‌گرفت.^۱ ده سال بعد از توصیه‌های علیقلی خان، در سال ۱۳۳۹ ق، دولت ایران برای مذاکره در این باره و تعیین جزئیات شرایط استخدام یک مستشار عالی‌رتبه و چند نفر متخصص در امر فلاحت وارد عمل شد و حسین علایی، وزیر مختار ایران در امریکا، را مأمور کرد تا اقدامات لازم را در این خصوص انجام دهد. دولت ایران از دولت امریکا خواسته بود آن چنان که همواره با ایران مساعدت کرده است، در این زمینه نیز با حسین علایی همکاری کند.^۲ جان. ل. کالدول، سفیر امریکا در ایران، موافقت و مساعدت کشور خود را با استخدام یک عده متخصص و مستشار برای توسعه منابع فلاحتی ایران اعلام کرد و گفت دولت امریکا خیرخواه و مشتاق موفقیت هر نهضتی است که برای بهبودی اوضاع مملکت می‌کوشد.^۳

در همین زمان، به دلایلی چند در داخل ایران تمایل و گرایش شدیدی به مساعدت از امریکا در جریان بود. از جمله این دلایل می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: یکی اینکه در آستانه انقلاب مشروطه و بعد از آن امریکا در عرصه‌های سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی تحولات سریع و شگفت‌انگیزی را پشت سر گذاشته و در بسیاری از این حوزه‌ها، همچون اقتصاد کشاورزی، به دستاوردهای بدیع و دور از انتظاری رسیده بود، به طوری که حتی کشورهای اروپایی با ستایش و تحسین از این تحولات یاد می‌کردند.^۴ همچنین این کشور، برخلاف برخی از کشورهای اروپایی، سابقه استعماری نداشت و چون فاصله زیادی با ایران داشت نمی‌توانست مطامع استعماری خود را در ایران پیاده کند. از این رو، بسیاری از سیاستمداران راه‌رهایی ایران از چنگال استعمار روس و انگلیس را نزدیک شدن به امریکا به‌عنوان یک نیروی سوم می‌دانستند.^۵ این عوامل موجب شد امریکا به کشور مناسبی برای اخذ الگوهای تجدد و تمدن در حوزه‌های مختلف از جمله کشاورزی تبدیل شود، تا جایی که گفته می‌شد بدون به‌کارگیری مستشار فلاحتی از امریکا دولت ایران به‌تنهایی نمی‌تواند وضعیت زراعت را سروسامان دهد. در توضیح

۱. مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه ایران، سال ۱۳۳۹، کارتن ۲۰، پوشه ۱، سند ۲۷۵.

۲. همان، سال ۱۳۳۹، کارتن ۳۷، پوشه ۲، سند ۱.

۳. همان، کارتن ۴۱، پوشه ۲۲، سند ۳۱.

۴. برای اطلاع بیشتر بنگرید به: داریوش رحمانیان، فرشته جهانی، «بازتاب نظام آموزشی امریکا در اندیشه ایرانیان دوره قاجاریه و نتایج آن»، جستارهای تاریخی، دوره ۱۱، ش ۱، ش پیاپی ۱ (بهار و تابستان ۱۳۹۹)، ص ۷.

۵. حسین رامتن، امریکایی‌ها در ایران (تهران: بی‌نا، ۱۳۴۱)، ص ۲.

این امر گفته می‌شد و وزارتخانه تجارت چندین سال است تأسیس شده، اما این تحول عملاً فایده‌ای برای کشور نداشته است. روزنامه *مرد آزاد* در سال ۱۳۴۱ ق نوشته است:

... هفده سال تجربه به ما فهمانده است که ایرانی به دست خود لیاقت اداره مملکت را ندارد، شاید هم بتواند، ولی به این زودی‌ها خیر. باید در این راه به امریکا متوسل شد، زیرا این کشور برای ما مناسب‌تر از دول دیگر است... از حیث فلاحات هم امریکا سرمشق سایر ملل است. اکثر اختراعات جدید فلاحتی منصوب به مخترعین آن ملت است و فلاحات در این مملکت بیش از سایر ممالک رو به ترقی است و ما باید در همان وقتی که مستشاران مالی امریکایی را استخدام کردیم چند نفر امریکایی را هم جهت این وزارتخانه دعوت می‌نمودیم تا به اوضاع تجارت و فلاحات سروسامان بدهند.^۱

این موضع نشریه *مرد آزاد* به‌تنهایی گویای ملاحظات همه‌جانبه ایرانیان نسبت به امریکاست.

ورود ماشین‌آلات کشاورزی امریکا به ایران

استفاده از ماشین‌آلات جدید امریکا از دیگر راهکارهایی بود که متخصصان و نمایندگان سیاسی ایران در واشنگتن بر آن تأکید می‌کردند. دهقان ایرانی از هزار سال قبل با همان گاوآهنی که اینک در دست داشت روی زمین کار کرده بود. او هنوز از آثار اجداد خود دست نکشیده و از اختراعات و ترقیات جدید بهره‌مند نشده بود. مجله *فرنگستان* چاره و درمان تمام مشکلات را انقلاب فلاحتی می‌دانست، زیرا فقر و فاقه را از بین می‌برد. بنابراین، از نظر این مجله، باید به تمدن غرب و به‌ویژه امریکا نزدیک شد و برای اصلاحات فلاحتی نتایج اختراعات و اکتشافات جدید را منتشر کرد و دولت که شخصاً مدیر املاک خالصه است، باید به تدریج ماشین‌آلات فلاحتی جدید را وارد کشور کند و مثلاً به مردم بفهماند که کوت مصنوعی چیست و ماشین‌های مورد نیاز برای حفر قنوت را خریداری نماید.^۲

به دنبال انعکاس اختراعات امریکایی‌ها در عرصه ماشین‌آلات کشاورزی طبیعی بود که پادشاهان قاجار نیز در جریان این اخبار و تحولات قرار گیرند. یکی از نخستین تلاش‌های شاهان قاجار برای برخورداری ایران از پیشرفت‌های امریکا در عرصه زراعت نوین، قراردادی بود که ناصرالدین شاه با طارنس امریکایی منعقد کرد و براساس آن طارنس متعهد می‌شد چاه‌های آرتیزین را حفر کند. در واقع، هدف مقامات ایرانی از اعطای این امتیاز توسعه زراعت و از میان بردن مزارع بی‌آب با کندن چاه‌های طبیعی بود.^۳ مدت این

۱. *مرد آزاد*، ش ۸۵، ۱۳۴۱ ق، ص ۱-۲.

۲. *نامه فرنگستان*، س اول، ش ۱، ۱۳۰۳ ش، ص ۲۵-۲۶.

۳. مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه ایران، سال ۱۳۰۴ ق، کارتن ۱۹، پوشه ۱۹، سند ۶-۲.

امتیاز ۲۰ سال بود و پس از ختم این مدت، چاه‌های مذکور و مزارع و کشتزارها با همه آلات و اسباب مخصوص آنها به دولت واگذار می‌شد.^۱ روزنامه/اختر این عمل را «موجب آبادی مملکت و تکثیر زراعت و حراثت» دانست و نوشت «به سبب این چاه‌های جدیدالاحداث زراعت رونق می‌یابد و موجب رفاه حال سکنه می‌شود.»^۲ اعتمادالسلطنه نیز اقدام امریکایی‌ها برای احداث چاه‌های مختلف با دستگاه‌های پیشرفته را اختراعی عظیم در زمینه کشاورزی توصیف و از این امتیاز با عنوان «فیض بی‌پایان» برای ایران یاد می‌کند.^۳

مظفرالدین شاه نیز متمایل به بهره‌گیری از اختراعات امریکایی‌ها در عرصه زراعت بود. در این زمان خبر تولید تلمبه‌هایی که آب را از اعماق زمین بیرون می‌کشیدند همه‌جا پیچیده و ایران که در بسیاری از نقاط با مشکل تأمین آب برای شرب و کشاورزی مواجه بود متوجه این اختراع جدید شده بود. به همین خاطر بود که مظفرالدین شاه به اسحاق مفخم‌الدوله، نماینده سیاسی ایران در واشنگتن، دستور داده بود کاتالوگ تلمبه‌هایی که قادرند آب را از ده‌ها ذرع زیر زمین به سهولت بیرون بکشند همراه با قیمت‌های آنها برایش ارسال کند. مفخم‌الدوله در پاسخ به وی درخصوص مزایای این دستگاه‌ها نوشت که باعث آبادانی باغ‌ها و مزارع می‌شوند و در نتیجه آن به ثروت امریکا افزوده می‌شود. اگر از این نوع ماشین‌ها به ایران آورده و به مردمانی داده شود که به خاطر کم‌آبی نمی‌توانند زراعت کنند، طولی نخواهد کشید همه آنها صاحب باغ و مزارع شوند.^۴ علیقلی خان هم که در این ایام (۱۳۳۱ق) کنسول ایران در باطوم بود، در گزارشی از مزایای تلمبه‌های پیشرفته امریکا در باکو و لزوم خریداری آن نوشته بود.^۵

با گذشت زمان و اهمیت یافتن ادوات زراعتی امریکا و بالا رفتن حجم خرید این ادوات از سوی ایران، بالاخره در سال ۱۳۳۸ق شرکتی با عنوان «کمپانی ایران و امریکا» برای توسعه و پیشرفت و حمل وسایل و تجهیزات کشاورزی به ایران تأسیس شد.^۶ چند سال بعد در چارچوب خرید ماشین‌آلات کشاورزی از امریکا، وزارت خارجه ایران در نامه‌ای از سفارت ایران در واشنگتن خواست اطلاعاتی در مورد کمپانی انترناسیونال هاردستر به این وزارت ارسال کند. در این نامه آمده بود که وزارت خارجه با مستر اونس، نماینده امریکا پرشیمان، و ولینمیت اندتردینگ برای خریداری ماشین‌آلات فلاحتی از کمپانی انترناسیونال هاردستر مشغول مذاکره است، اما چون وزیر جنگ (سردار سپه) از موفقیت کمپانی مزبور

۱. اختر، س ۱۵، ش ۱، ج ۶، ۱۳۰۶ق، ص ۴۲۹۶-۴۲۹۷.

۲. همان، س ۱۷، ش ۱۷، ج ۷، ۱۳۰۸ق، ص ۵۱۴۶.

۳. محمدحسن خان اعتمادالسلطنه، *المآثر و الآثار (چهل سال تاریخ ایران)*، به کوشش ایرج افشار، ج ۱ (تهران: اساطیر، ۱۳۶۳)، ص ۱۵۵.

۴. مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه ایران، سال ۱۳۱۹ق، کارتن ۲۰، پوشه ۱۲، سند ۳۰، ۳۰/۱.

۵. مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه ایران، سال ۱۳۲۱ق، کارتن ۲۱، پوشه ۳، سند ۱۲۶.

۶. همان، سال ۱۳۳۸ق، کارتن ۶۹، پوشه ۱، سند ۹.

اطلاعات کافی ندارد و نیز برای اینکه در آتیه ندامتی حاصل نشود لازم است سفارت ایران در امریکا در خصوص ماشین آلات این کمپانی تحقیقات کافی بنماید که آیا آخرین و پیشرفته‌ترین ماشین آلات را داراست یا خیر.^۱ حتی در این دوره کمپانی‌هایی به نام الاموپاکین درباره خربزه ایران به تحقیق پرداختند.^۲ بدین ترتیب، در اواخر دوره قاجاریه کمپانی‌های مختلفی از امریکا وارد ایران شدند و بسیاری از تجار امریکایی آمادگی و تمایل خود را برای خرید مواد خام صنعتی و کشاورزی، به‌ویژه پنبه، ابریشم و توتون، از ایران اعلام کردند.^۳

آگاهی از دانش نوین زراعی امریکا

گزارش‌های سفرا و نمایندگان سیاسی ایران در واشنگتن حاوی اطلاعات مفیدی از پیشرفت‌های امریکا در زمینه کشاورزی و زراعت هستند و این اطلاعات را از وسایل بااهمیت ترقی و ازدیاد ثروت مملکت حاصلخیزی مثل ایران می‌دانند. وزارت تجارت و فلاحات ایران در نامه‌ای از علیقلی خان نبیل‌الدوله درخواست می‌کند در خصوص امور تجارتي و فلاحتي گزارش‌هایی ارسال کند. بدین ترتیب، علیقلی خان کتب و اوراق چاپی در موضوع زراعت و تجارت اتازونی و ۱۰۰ شماره پی‌درپی از مطالب فلاحتی امریکا را به ایران می‌فرستد. وی بر این باور بود از هزاران فایده تجارت و زراعت همین یک فایده بس که سهولت نشر و ترقی آن از راه‌آهن سراسری بیشتر است.^۴ بنابراین، ارسال کتابچه‌های فلاحتی از امریکا تقویت کشاورزی ایرانیان و آگاهی از فناوری‌های امریکا را به همراه داشت.

علاوه بر علیقلی خان، دیپلمات‌های دیگری نیز در تقویت کشاورزی ایران کوشیدند. از آن میان می‌توان به صدیق‌السلطنه سفیر ایران در واشنگتن اشاره کرد که چند رساله در مورد کشاورزی و انواع بذرها به ایران فرستاد. سفارت امریکا هم بنا به سفارش یکی از مأموران وزارت فلاحات و تجارت و فواید عامه مجلات وزارتتی و دهاقین و سالنامه وزارت فلاحات امریکا را برای ایران ارسال کرده بود.^۵ صدیق‌السلطنه در ۱۳۳۹ق جای خود را به حسین علایی داد. در زمان او هم این تلاش‌ها ادامه یافت. علایی اطلاعات و داده‌های ارزشمندی را در این خصوص از واشنگتن به وزارت فواید عامه ارسال کرد.^۶ او در این زمینه بیشتر و جدی‌تر از سفرای قبل و بعد به عمل کرد و خدمات ارزنده‌ای به ثمر رساند. علایی می‌کوشید در زمینه‌های متعدد ایران را از آخرین ترقیات زراعی امریکا مطلع سازد. برای نمونه نتیجه آخرین تحقیقات

۱. همان، سال ۱۳۰۱ش، کارتن ۲۳، پوشه ۵، سند ۱۹.

۲. همان، سال ۱۳۰۰ش، کارتن ۲۳، پوشه ۲، سند ۵.

۳. همان، کارتن ۲۲، پوشه ۱، سند ۴.

۴. همان، سال ۱۳۳۹ق، کارتن ۲۰، پوشه ۱، سند ۲۷۸.

۵. همان، سند ۸-۱.

۶. همان، سال ۱۳۳۹ق، کارتن ۲۲، پوشه ۱، سند ۹۶، ۱۰۵.

اداره شناخت حشرات (معرفت‌الحشره)، وابسته به وزارت فلاحت امریکا، را به ایران ارسال کرد که احتمالاً درباره سموم دفع آفت‌های محصولات کشاورزی بود و به وزارت فلاحت توصیه کرد آن را ترجمه کند.^۱ وی در اقدامی مهم‌تر ضمن ارسال چهل جلد کتابچه منتشر شده از طرف وزارت فلاحت امریکا گزارش می‌دهد که این کتابچه‌ها اغلب حاوی مطالب مهمی هستند که به کار فلاحت هر مملکتی می‌خورد.^۲ بنابراین، از گزارش سفیران ایران در واشنگتن معلوم می‌شود که آنها ضمن اشاره به پیشرفت‌های افسانه‌وار امریکایی‌ها در عرصه زراعت، کتابچه‌هایی در این خصوص به ایران می‌فرستادند تا وزارت زراعت آنها را نشر دهد و ایرانیان نیز مانند امریکایی‌ها از آنها استفاده کنند.

ایرانیان فارغ‌التحصیل از امریکا در رشته فلاحت و زراعت

دیپلمات‌های ایرانی در اواخر دوره قاجاریه معتقد بودند برای گسترش روابط دو کشور بایستی گروهی از ایرانیان در مدارس امریکا تربیت شوند و مدارسی به سبک نظام آموزشی امریکا در ولایات مختلفه ایران تأسیس گردند. و بنابراین، خواستار اعزام هرچه سریع‌تر محصلان به امریکا بودند. این در حالی بود که میسیون امریکا از زمان ورود به ایران در سال ۱۸۳۵ تا پایان حکومت قاجاریه سرگرم احداث مدارس امریکایی در جای‌جای ایران بود و تا آنجا که شواهد و مدارک نشان می‌دهند، روش‌های آموزشی این مدارس بر پایه نظام آموزشی امریکا بود. با این حال روشن نیست منظور دیپلمات‌های ایرانی مقیم واشنگتن از تأسیس مدارس امریکایی در ایران چه بوده است؛ برای نمونه علیقلی خان معتقد بود از نظر علمی و عملی و اخلاقی مدارس امریکا از تمام کشورهای جهان برتر است. حتی کشورهای اروپایی هم دانشجویان خود را برای تحصیل در تمامی رشته‌ها و علوم و فنون مهندسی و زراعی و فلاحت و غیره به این کشور اعزام می‌کنند. اما آنچه اهمیت داشت این بود که محصلان و افرادی که برای ادامه تحصیل علم به امریکا فرستاده می‌شدند بعد از مدتی به ایران برمی‌گشتند و منبع تحولی عظیم در جامعه بودند.^۳ برخی از آنها با هدف تعلیم به دانش‌آموزان کتاب‌های زیادی از امریکا با خود می‌آوردند.^۴ یکی از این دانش‌آموزان که رشته زراعت را برای تحصیل انتخاب کرد جلیل هاشم‌زاده بود. او از جمله فارغ‌التحصیلان رشته فلاحت در ۱۳۳۹ق بود که در آستانه بازگشت به ایران از وزارت معارف تقاضا کرد مبلغی برای خریداری ماشین‌آلات کشاورزی به او دهد تا ماشین‌آلات مورد نظر را که وجود آنها به نفع

۱. همان، سال ۱۳۰۱ش، کارتن ۲۳، پوشه ۱، سند ۹۴.

۲. همان، سند ۱۲۰، ۱۱۹.

۳. مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه ایران، سال ۱۳۲۹ق، کارتن ۳۶، پوشه ۱۴، سند ۱۹.

۴. همان، سال ۱۳۳۲ق، کارتن ۲۷، پوشه ۱۱، سند ۸.

دولت است خریداری کند و با خود به ایران بیاورد.^۱

عالی، دیگر سفیر ایران در امریکا، بر لزوم تحصیل دانش‌آموزان ایرانی در رشته زراعت تأکید می‌کرد و معتقد بود امریکا بیش از هر کشور دیگری به آموزش و تعلیم زراعت و فلاحت توجه می‌کند و مدارس آنها برای این فن از همه کشورهای دنیا کامل‌تر و عملی‌تر است. بنابراین، جوانان ایرانی باید در این رشته‌ها در امریکا تحصیل کنند، چون ترقیات آینده ایران باید از طریق زراعت و فلاحت باشد.^۲ از این رو، شمار محصلان ایرانی در رشته فلاحت در امریکا بسیار زیاد بود.^۳ شاید یکی از دلایلی که در اواخر دوره قاجاریه امریکایی‌ها در ایران مدرسه فلاحت تأسیس کردند، حضور فارغ‌التحصیلان فراوانی از این رشته در ایران بود که در امریکا تحصیل کرده بودند و می‌خواستند به کمک امریکایی‌ها این رشته را در ایران توسعه دهند.^۴

همچنین، بنا به نوشته علیقلی خان، حدود سه هزار نفر ایرانی که عموماً از آسوریان ارومیه بودند، در بلاد مختلف امریکا پراکنده بودند. از این تعداد حدود ۶۰ درصد به زراعت مشغول بودند.^۵ سفیر ایران در واشنگتن درخواست می‌کند برای ایرانیان مقیم آنجا، در ایالات کالیفرنیا، کلونی تشکیل شود تا آنها ضمن یادگیری فنون کشاورزی این کشور موقع بازگشت به ایران بتوانند در این عرصه خدمت کنند.^۶ علاوه بر سفرا، مطبوعات هم بر ضرورت فرستادن محصل به امریکا و توجه به دانش زراعی این کشور تأکید می‌کردند و ثروت امریکا از زراعت را ثمره علم و مدارس می‌دانستند. روزنامه چهرنما می‌نویسد: «عایدی امریکا از برکت زراعت ۴۰ میلیارد دلار بوده است. این ثمره علم و نتایج مدارس [است] که بدبختانه هنوز با این همه هیاهوی عالمگیر، هموطنان ما گوششان را پنبه غفلت فرو گرفته و از شهد مصفای علم کامشان بهره ندیده است و مندرجات چهرنما را یاوه می‌پندارند.»^۷ طالبوف هم ضمن انتقاد از وضعیت علم و دانش در ایران، یکی از عوامل ثروت امریکا را توجه به دانش کشاورزی ذکر می‌کند.^۸ علاوه بر فرستادن محصل به امریکا، روزنامه‌نگاران و دیپلمات‌ها راه‌حل بسیاری از مشکلات ایران را انقلاب فلاحتی می‌دانستند و بر این باور بودند که ایجاد مدارس کوچک فلاحتی در شهرها و روستاها سبب می‌شود کودکان دهکده به اصول اکتشافات جدید فلاحتی آشنا شوند و فکر آنها روشن گردد.^۹

۱. همان، سال ۱۳۳۹ق، کارتن ۳۰، پوشه ۱۰، سند ۳، ۹.

۲. سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی، سند شماره ۲۹۳/۵۴۲۳.

۳. مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه ایران، سال ۱۳۳۸ق، کارتن ۳۰، پوشه ۱۹، سند ۵.

۴. همان، سال ۱۳۰۱ش، کارتن ۱۰، پوشه ۱۲، سند ۱.

۵. همان، سال ۱۳۲۹ق، کارتن ۲۰، پوشه ۱، سند ۳۵۸.

۶. همان، کارتن ۲۹، پوشه ۱، سند ۲۵۹، ۳۶۱.

۷. چهرنما، س ۱۰، ش ۲۳، ج ۳، ۱۳۳۲ق، ص ۱۱.

۸. عبدالرحیم طالبوف، کتاب/احمد، با مقدمه و حواشی باقر مؤمنی (تهران: شبگیر، ۱۳۵۶)، ص ۹۶.

۹. نامه فرنگستان، س اول، ش ۱، ۱۳۰۳ش، ص ۲۵ و ۲۶.

همکاری‌های متقابل ایران و امریکا

شکل دیگر بهره‌مندی ایرانیان از فناوری‌های زراعی امریکا همکاری‌های متقابل در این زمینه بود. شرکت ایران در کنفرانس‌های مختلف مهم‌ترین بخش این همکاری بود:

شرکت ایرانیان در کنگره آبیاری: یکی از کنگره‌هایی که در امریکا برگزار شد و ایران نیز در آن شرکت کرد، کنگره آبیاری بود. علیقلی خان در دوم رمضان ۱۳۲۹ق از دولت ایران می‌خواهد نماینده‌ای را برای حضور در کنگره ملی اجرای آب در شیکاگو معرفی کند. موضوع این کنگره زراعت و آبیاری اراضی غیرمزرعه و آباد ساختن اراضی بود و متخصصان ماهر و توانا از سراسر جهان در آن حاضر شده بودند. علیقلی خان بر این باور بود که چون آینده ایران بسته به ترقی امور زراعتی است، بهتر است مقامات ایرانی از مذاکرات و نتایج اقدامات این کنگره مطلع و بهره‌مند شوند. همچنین شرکت ایران در این کنگره سبب رواج و شهرت اسم ایران خواهد شد و نماینده ایران خواهد توانست تجار معتبر و وزرای عمده امریکا را که در آنجا حاضر می‌شوند ملاقات کند و آنها را به حضور در ایران و تجارت در آنجا وادارد. از اینها گذشته، قبول این دعوت از طرف ایران موجب افزایش مناسبات دوستانه میان امریکا و ایران خواهد شد. علیقلی خان ضمن برشمردن فواید بی‌شمار شرکت در کنگره، خاطر نشان ساخت دولت ایران بایستی هر فرصتی را که به تقویت روابط میان ایران و امریکا کمک می‌کند غنیمت بشمارد.^۱

شرکت ایران در کنگره زراعت: در ۱۳۳۰ق دولت امریکا ایران را به کنگره هفتم ملی زراعت بی‌آب (*Dry Farming*) دعوت کرد. در این کنگره نمایشگاهی هم درباره زراعت بی‌آب برپا شد. از جمله افرادی که در این کنگره سخنرانی کرد، علیقلی خان شارژدافر سفارت ایران در واشنگتن بود.^۲ در توضیح مسئله کم‌آبی در ایران و واگذاری مأموریت نمایندگی ایران در این کنگره به میرزا علیقلی خان، گفته می‌شد شرکت در این کنگره برای دولت ایران علاوه بر منافع سیاسی، از نقطه نظر اقتصادی نهایت اهمیت را دارد، زیرا خاک ایران مانند برخی از نقاط امریکای شمالی خیلی کم‌آب و غیرمرطوب است و زراعت دیمی زیادی ندارد.^۳

این کنگره‌ها همچنان ادامه داشت، تا آنجا که مسیو جان کالدول، وزیر مختار امریکا در تهران، در نامه‌ای به محتشم‌السلطنه، وزیر امور خارجه ایران، از دولت خواست برای شرکت در کنگره بین‌المللی زراعت دیم که از ۲۷ سپتامبر تا ۸ اکتبر ۱۹۱۵ در دنور کولورادو برگزار خواهد شد، نماینده‌ای را اعزام دارد. مقصود از زراعت دیم این بود که برای پیشرفت فن زراعت مخصوصاً در نواحی کم‌باران و کم‌آب و همچنین

۱. مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه ایران، سال ۱۳۲۹ق، کارتن ۵۹، پوشه ۲۸، سند ۱۲.

۲. مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه ایران، سال ۱۳۳۰ق، کارتن ۲۱، پوشه ۲، سند ۱۶۷.

۳. همان، کارتن ۵۹، پوشه ۵۹، سند ۳.

در خصوص حفظ رطوبت به روش‌های علمی بهترین راهکارهای ممکن آموزش داده شود.^۱ در تداوم این روند، در هفت آوریل ۱۹۱۷م، کالدول در نامه‌ای به وزارت امور خارجه ایران دعوت کرد که نماینده‌ای به کنگره بین‌المللی زراعت که در ۱۹۱۸م در پئوریا واقع در ایلی‌نویز برگزار خواهد شد، اعزام دارد. مقرر بود در جریان این کنگره نمایشگاهی از محصولات فلاحتی هم در آن شهر برپا شود. بنا بود در این کنگره مسائلی چون شیوه‌های مختلف فلاحت و استفاده از ادوات کشت و غرس و حصار و روش مواظبت از باغ میوه و طرز انبار کردن محصولات باغی و زراعی و غیره بررسی شود. و همچنین برای تسهیل کار زارعین در نواحی کم‌باران راهکارهایی علمی برای حفظ رطوبت آموزش داده شود.^۲ مقرر گشت مهدی‌خان امیر تومان، وزیر مختار وقت ایران در واشنگتن، به‌عنوان نماینده ایران در این کنگره شرکت کند. بنابراین، او دو ماه پیش از برگزاری کنگره در نامه‌ای به وزارت فواید عامه تقاضا کرد بعضی اشیای مربوط به فلاحت را که بایستی در آنجا نمایش دهد برایش ارسال دارند.^۳ وی همچنین تقاضا کرد از هر محصول زراعی و باغی معادل یک چارک از طریق پست به سفارت ایران در واشنگتن بفرستند تا او در نمایشگاه آنجا به تماشا بگذارد.^۴ در خصوص زمان و چگونگی برگزاری این کنگره اطلاعاتی در دست نیست. اما همه این کنگره‌ها راهی برای پیشرفت ایران در عرصه کشاورزی باز کردند. شرکت در کنگره بین‌المللی شیمی: یکی دیگر از کنگره‌ها برای توسعه زراعت، هشتمین کنگره بین‌المللی شیمی بود که در سپتامبر ۱۹۱۲م در واشنگتن و نیویورک برگزار شد و ایران برای نخستین بار در آن حضور یافت. علیقلی‌خان بر اهمیت و ضرورت حضور ایران در این کنفرانس تأکید کرد و خود در ۱۱ شوال ۱۳۳۰ق به دعوت تفت، رئیس جمهور امریکا، در این کنگره شرکت نمود.^۵ کنفرانس تریاک: تریاک یکی از مهم‌ترین محصولات کشاورزی تجاری ایران بود که استفاده تخدیری و دارویی از آن، سابقه‌ای بس طولانی در ایران داشت. اما آغاز تجارت حقیقی تریاک را در ایران ۱۲۸۲ق ذکر کرده‌اند. در ۱۲۹۹ق صادرات تریاک و درآمد ناشی از آن به مرتبه‌ای رسید که ناظران داخلی و خارجی همگی بر اهمیت و جایگاه آن در تجارت خارجی صحنه گذاشتند.^۶ وجود این محصول سبب شد ایران نیز همچون بسیاری از دیگر کشورها در این عرصه به تبادل نظر و گفت‌وگو با امریکا بپردازد. امریکا نخستین بار در ۱۳۲۶ق/۱۹۰۷م ایران را به کنفرانس تریاک دعوت کرد و دولت ایران هم این

۱. همان، سال ۱۳۳۳ق، کارت ۵۸، پوشه ۳، سند ۱۹۶.

۲. همان، سال ۱۳۳۵ق، کارت ۵۱، پوشه ۷، سند ۳-۱.

۳. همان، کارت ۵۹، پوشه ۶، سند ۱۰.

۴. همان، سند ۱۴.

۵. همان، سال ۱۳۲۹ق، کارت ۵۹، پوشه ۲۱، سند ۴، ۵؛ همان، سال ۱۳۳۰ق، کارت ۵۹، پوشه ۱۶، سند ۶ و ۶/۱ علیقلی‌خان نبیل‌الدوله در پایان این کنگره، با توجه به اهمیت و فواید آن، چند فقره کتابچه درباره کنگره شیمی به ایران فرستاد.

۶. قباد منصوربخت، «کشاورزی تجاری در دوره قاجاریه»، تاریخ ایران، ش ۵ (تابستان ۱۳۸۸)، ص ۱۳۳-۱۳۵.

دعوت را پذیرفت.^۱ از جزئیات برگزاری این کنفرانس و نتایج احتمالی آن اطلاعی در دست نیست. اگرچه تریاک یک محصول زراعی و تجاری مهم بود، اما به نظر می‌رسد در این کنفرانس‌ها بیشتر در باب هموارسازی یا ایجاد محدودیت‌های حقوقی تولید و پخش این محصول بحث و گفت‌وگو می‌شد و نه درباره راهکارهای بهبود و افزایش حجم تولید آن. این ادعا لاقلاً در خصوص کنفرانس اول ۱۳۲۹ق/۱۹۱۱م قابل دفاع است. نماینده ایران در این کنفرانس میرزا محمودخان بود که به وزارت خارجه نوشت در این کنفرانس بیش از ۲۰۰ نفر شرکت کرده‌اند. بعد از این کنفرانس، در ۲۳ ژانویه ۱۹۱۲ قراردادی در مسئله تریاک با قیوداتی چند به امضای نمایندگان دول مزبور رسید. نکته جالب و قابل توجه گزارش میرزا محمودخان اشاره او به همراهی کامل نماینده آمریکا با نماینده ایران و ضدیت نمایندگان روسیه، انگلیس و فرانسه با نمایندگان آمریکا و ایران است.^۲

در کنفرانس بین‌المللی تریاک که در سوم مارس ۱۹۱۵م تشکیل شد به موضوع ورود تریاک و کوکائین پرداخته شد. دولت‌های شرکت‌کننده در این کنفرانس ملزم شدند برای تنظیم ورود تریاک و کوکائین و غیره پاره‌ای اقدامات انجام دهند. بعد از مدتی شارژدافر آمریکا در نامه‌ای به وثوق‌الدوله، وزیر خارجه ایران، می‌نویسد: «معین بفرمایید با چه شرایطی می‌توان تریاک و کوکائین را به این مملکت حمل کرد و ایران در تحت چه شرایطی ورود امتعه فوق‌الذکر را مجاز می‌شمارند.» به نظر می‌رسد وضع این قوانین اساساً برای جلوگیری و منع استعمال تریاک بود. در جواب کاردار آمریکا آمده بود که در ایران چون استعمال تریاک و ترکیبات آن تا به حال آزاد بوده است، هنوز قوانینی شبیه به قوانین آمریکا وجود ندارد، اما در ۱۳۲۹ق که اولیای امور تصمیم گرفتند از راه افزایش قیمت تریاک، مقدار استعمال آن را محدود کنند، مالیات جدیدی برای تریاک وضع شد و مقرر کردند به تدریج در ظرف هفت سال بر میزان این مالیات بیفزایند و بعد از آن از استعمال تریاک جلوگیری کنند. بدیهی است در سال هشتم اگر در قانون ۱۳۲۹ق تغییری عارض نشود، نظامنامه لازم تهیه خواهد شد. فعلاً سوادى از قانون مصوبه ۱۳۲۹ق و نظامنامه اجرایی آن ارسال می‌شود تا در صورت لزوم به سفارت محترمه اتازونی ارسال فرمایند.^۳

با توجه به آنچه گفته شد، باید اذعان داشت از دوره ناصری به بعد بسیاری از متخصصان و نمایندگان سیاسی ایران در واکنشگتن برای استفاده مناسب از کشاورزی، زمینه‌های گسترش روابط و بهره‌مندی از دانش و فناوری پیشرفته آمریکا را فراهم کردند. آنها ضمن تأکید بر الگو قرار دادن اقتصاد کشاورزی آمریکا تلاش کردند با اقداماتی چند از جمله ورود بذر و نهال امریکایی به ایران، ورود مستشاران فلاحتی

۱. مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه ایران، سال ۱۳۲۶ق، کارتن ۲۵، پوشه ۱۸، سند ۸۴.

۲. همان، سال ۱۳۳۰ق، کارتن ۵۹، پوشه ۲، سند ۱۰.

۳. همان، سال ۱۳۳۵ق، کارتن ۵۹، پوشه ۴، سند ۳، ۹.

و ماشین‌آلات کشاورزی از این کشور، فرستادن کتابچه‌های فلاحی امریکا به ایران، فراهم آوردن تحصیل دانش‌آموزان ایرانی در رشته زراعت در این کشور و شرکت در کنگره‌های بین‌المللی زراعت امریکا تغییرات جدی در کشاورزی ایران ایجاد کنند. البته ارزیابی دقیق تأثیرات عملی این رویکرد نیازمند بررسی دیگری است که خود مستلزم دسترسی به اسناد و مدارکی است که به هر دلیل فعلاً در دسترس نیستند. برای نمونه، به دلیل عدم دسترسی به اسناد، از جزئیات برگزاری و حضور ایران در کنفرانس‌های امریکا و نتایج احتمالی آن اطلاعی در دست نیست. البته با توجه به آنچه گفته شد، به نظر می‌رسد در عمل نتایج نسبی از این تأثیرات حاصل شده است.

نتیجه‌گیری

به دنبال بازتاب گزارش‌هایی از پیشرفت‌های حیرت‌انگیز اقتصاد کشاورزی امریکا، به تدریج شناخت ایرانیان از امریکا در این عرصه کامل شد و این آگاهی خیلی سریع زمینه همکاری دو کشور را فراهم آورد. ایرانیان علاج عقب‌ماندگی‌های خود را در الگوبرداری از امریکا جست‌وجو می‌کردند. گزارش‌های نمایندگان سیاسی ایران در امریکا، به‌ویژه علیقلی‌خان نبیل‌الدوله و حسین علایی، در کنار مطبوعات و روزنامه‌های آن دوره نقشی قطعی در روشنگری هیئت حاکمه و همچنین افکار عمومی از تحولات امریکا داشتند. مطبوعات ثروت و رفاه امریکایی‌ها را از برکات نظام اقتصادی این کشور، به‌ویژه زراعت آن، می‌دانستند و نمایندگان سیاسی ایران در امریکا نیز با تأیید ضمنی این موارد، ضرورت بهره‌مندی ایران از پیشرفت‌های همه‌جانبه اقتصادی و تجاری امریکا را گوشزد می‌کردند. آنان بر ضرورت استخدام مستشاران فلاحی و ایجاد و گسترش باب تجارت با امریکا به‌شدت تأکید داشتند. با دقت در آنچه گفته شد، باید پذیرفت ایرانیان به‌واسطه گزارش‌های مفصل و دقیق مطبوعات و نمایندگان سیاسی و غیره، اطلاع و شناخت نسبتاً دقیقی از نظام اقتصادی امریکا، به‌ویژه در عرصه زراعت و کشاورزی، پیدا نمودند و دولتمردان قاجاری نیز تحت تأثیر این فضای فکری از دانش و پیشرفت‌های نوین امریکایی‌ها در این عرصه‌ها استقبال کردند. چنانکه در اواخر دوره قاجاریه محصلان زیادی از ایران برای آموزش رشته تحصیلی فلاح و زراعت به این کشور سفر کردند. زراعت و امور زراعی با ورود بذر و نهال گیاهان و درختان، ماشین‌آلات کشاورزی و همچنین رهنمودها و رساله‌های علمی زراعی متحول شد. به جرئت می‌توان گفت حداقل در ربع آخر دوره حکومت قاجاریه هیچ کشوری به اندازه امریکا در عرصه کشاورزی در مطبوعات مورد بررسی قرار نگرفت.

کتابنامه

اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان. *المآثر و الآثار (چهل سال تاریخ ایران)*، به کوشش ایرج افشار، ج ۱، تهران: اساطیر، ۱۳۶۳.

آدمیت، طالبوف. امیر کبیر و ایران، تهران: خوارزمی، ۱۳۸۴.

جکسن، ابراهم و. ویلیامز. *سفرنامه جکسن (ایران در گذشته و حال)*، ترجمه منوچهر امیری، فریدون بدره‌ای، تهران: خوارزمی، ۱۳۵۷.

رحمانیان، داریوش و فرشته جهانی. «بازتاب نظام آموزشی امریکا در اندیشه ایرانیان دوره قاجاریه و نتایج آن»، *جستارهای تاریخی*، دوره ۱۱، ش ۱، ش پیاپی ۱، ۱۳۹۹.

رامتین، حسین. *امریکایی‌ها در ایران*، تهران: بی‌نا، ۱۳۴۱.

روزنامه اختر، سال‌های ۱۳۰۶ق، ۱۳۰۷ق، ۱۳۰۸ق.

روزنامه تربیت، سال‌های ۱۳۱۶ق، ۱۳۱۹ق.

روزنامه ثریا، سال ۱۳۱۸ق.

روزنامه چهارنما، سال ۱۳۳۲ق.

روزنامه حبل‌المتین، سال‌های ۱۳۲۰ق، ۱۳۲۹ق.

روزنامه مجلس، سال‌های ۱۳۲۶ق، ۱۳۲۹ق.

روزنامه مرد آزاد، سال ۱۳۴۱ق.

روزنامه وقایع و اتفاقیه، سال‌های ۱۲۶۷ق، ۱۲۶۸ق، ۱۲۷۰ق، ۱۲۷۴ق.

سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، سند شماره ۲۹۳/۵۴۴۳.

ساعتچیان، علیرضا (گردآوری و ترجمه). *ایرانیان از نگاه امریکاییان (ایران عهد قاجار در روزنامه‌های امریکا)*، تهران: پارسه، ۱۳۹۷.

طالبوف، عبدالرحیم. *کتاب احمد*، با مقدمه و حواشی باقر مؤمنی، تهران: شبگیر، ۱۳۵۶ (۲۵۳۶).

عبدالغفار، ابن المرحوم الفاضل التحریر علی محمد. *اصول علم جغرافیای طبیعی و سیاسی*، طهران: بی‌نا، ۱۲۹۸ق.

فلور، ویلم. *کشاورزی ایران در دوره قاجار*، ترجمه شهرام غلامی، انتشارات علمی فرهنگی: تهران، ۱۳۹۹.

فندیک، کرنیلیوس. *کشف القناع عن احوال الاقالیم و البقاع فی الترجمة مرآة الوضیة فی الكرة الارضیة*، ترجمه فخرالدین بن ابی‌القاسم الکلپایگانی، بمبئی: بی‌نا، چاپ سنگی، ۱۲۳۱ق.

مجله بهار، سال ۱۳۳۹ق.

مجله نامه فرنگستان، سال ۱۳۰۳ش.

مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه ایران. سال ۱۳۰۰ش، کارتن ۲۳، پوشه ۲، سند ۵؛ کارتن ۲۲، پوشه ۱، سند ۴.

_____ سال ۱۳۰۱ش، کارتن ۱۰، پوشه ۱۲، سند ۱؛ کارتن ۲۳، پوشه ۵، سند ۱۹؛ کارتن ۲۳، پوشه

۱، سند ۹۴، ۷۵؛ کارتن ۲۳، پوشه ۱، سند ۱۱۹، ۱۲۰.

- _____ سال ۱۳۰۴ق، کارت ۱۹، پوشه ۱۹، سند ۶-۲.
- _____ سال ۱۳۱۹ق، کارت ۱۹، پوشه ۲، سند ۴؛ کارت ۲۰، پوشه ۱۲، سند ۳۰/۱، ۳۰.
- _____ سال ۱۳۲۰ق، کارت ۱۰، پوشه ۳، سند ۸۰.
- _____ سال ۱۳۲۱ق، کارت ۲۱، پوشه ۵، سند ۲۲، ۲۴، ۴۴؛ کارت ۲۱، پوشه ۳، سند ۱۲۶؛ کارت ۲۱، پوشه ۵، سند ۴۹، ۲۲.
- _____ سال ۱۳۲۶ق، کارت ۲۵، پوشه ۱۸، سند ۸۴.
- _____ سال ۱۳۲۹ق، کارت ۲۰، پوشه ۱، سند ۲۷۳، ۲۷۵، ۲۷۷، ۲۷۸، ۳۵۸؛ کارت ۲۹، پوشه ۱، سند ۳۵۹، ۳۶۱؛ کارت ۳۶، پوشه ۱۴، سند ۱۹؛ کارت ۵۹، پوشه ۲۸، سند ۱۲؛ کارت ۵۹، پوشه ۲۱، سند ۴، ۵.
- _____ سال ۱۳۳۰ق، کارت ۲۱، پوشه ۲، سند ۱۶۷؛ کارت ۵۹، پوشه ۱۶، سند ۶/۱، ۶؛ کارت ۵۹، پوشه ۵۹، سند ۳؛ سال ۱۳۳۰ق، کارت ۵۹، پوشه ۳، سند ۱۰.
- _____ سال ۱۳۳۲ق، کارت ۲۷، پوشه ۱۱، سند ۸.
- _____ سال ۱۳۳۳ق، کارت ۵۸، پوشه ۳، سند ۱۹۶.
- _____ سال ۱۳۳۵ق، کارت ۵۱، پوشه ۷، سند ۱-۳؛ کارت ۵۹، پوشه ۶، سند ۱۰، ۱۴؛ کارت ۵۹، پوشه ۴، سند ۳، ۹.
- _____ سال ۱۳۳۸ق، کارت ۳۰، پوشه ۱۹، سند ۵؛ کارت ۶۹، پوشه ۱، سند ۹.
- _____ سال ۱۳۳۹ق، کارت ۱۰، پوشه ۹، سند ۱، ۲؛ کارت ۱۰، پوشه ۱، سند ۱۱؛ کارت ۲۰، پوشه ۱۰، سند ۸-۱؛ کارت ۲۲، پوشه ۱، سند ۱۰۵، ۹۶؛ کارت ۳۰، پوشه ۱۰، سند ۳، ۹، ۱۳؛ کارت ۳۷، پوشه ۲، سند ۱؛ کارت ۴۱، پوشه ۲۲، سند ۳۱.
- معین السلطنه، حاج میرزا محمدعلی. *سفرنامه شیکاگو*، به کوشش همایون شهیدی، تهران: علمی، ۱۳۶۳.
- منصوربخت، قباد. «کشاورزی تجاری در دوره قاجاریه»، *تاریخ ایران*، ش ۵، ۱۳۸۸، ص ۱۳۳-۱۳۵.
- مهندس میرینجه، میرزا آقاخان محاسب الدوله. *اصول علم جغرافیا*، تهران: بی نا، ۱۳۱۸ق.
- نایب الایاله، رضاقلی میرزا. *سفرنامه رضاقلی میرزا*، به کوشش اصغر فرمانفرمایی قاجار، تهران: اساطیر، ۱۳۴۳.
- ویشارد، جان. *بیست سال در ایران*، ترجمه علی پیرنیا، تهران: نوین، ۱۳۶۳.
- هدایت (مخبر السلطنه)، حاج مهدی قلی. *خاطرات و خطرات*، تهران: زوار، ۱۳۸۵.

